

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE TAŞINMAZ KÜLTÜR VARLIKLARINA YÖNELİK İZLENEN POLİTİKA (1923-1938)*

Policies towards Immovable Cultural Assets during Early Period of Modern
Turkey (1923-1938)

Ercan KARAKOÇ*

Hülya UTKULUER YILDIRIM*

ÖZET

Bu çalışmada, erken Cumhuriyet dönemi kültür politikalarında taşınmaz kültür varlıklarına ayrılan yer değerlendirilmektedir. Bu kapsamda, İnönü ve Bayar hükümetlerinin programları, Cumhuriyet Halk Partisi yayınları, dönemin öne çıkan kültür kurumlarının faaliyetleri ile kurucu lider Atatürk'ün konuya yaklaşımı incelenmiştir. İzlenen kültür politikası; anayasa, kanunlar, yönetmelikler, genelgeler ve ayrıca arşiv ve basın kaynaklarından takip edilmiştir. Cumhuriyet'in önceki devirlerden kültür mirası olarak devraldığı tarihi eserlere yönelik yaklaşımı değerlendirilirken, kapsamın daraltılması için özellikle İstanbul'daki taşınmaz kültür varlıklarından örnekler üzerine odaklanılmıştır. Bir envanter iddiası taşımayan bu çalışmada, söz konusu eserlerden örnekler, arşiv belgelerine yansyarak gündem oluşturan taşınmazlar arasından seçilmiştir. Bunların arasında çeşitli sebeplerle kapatılanlar ve yıkılanlar olduğu gibi onarılarak ya da farklı işlevlerle ayakta kalan ve günümüze ulaşanlar bulunmaktadır. Bu yapılara ilişkin kararların nasıl alındığı, hangi kanunların çıkarıldığı, konunun hangi başlıklarla gündeme geldiği incelenmiştir. Bu verilerden yola çıkılarak savaş yıllarının ardından yeni kurulan devlette, karşı karşıya olunan tüm siyasal, sosyal, toplumsal ve ekonomik sorunlara rağmen, devletin taşınmaz kültür varlıklarına önem vermeye çalıştığı, ancak kuruluş döneminin ilk yıllarında konuyla ilgili tutarlı bir politika takip edemediği görülmektedir. Bununla birlikte, 1930'lu yıllardan sonra kültür varlıklarına verilen önem artmış ve halkın koruma bilincine sahip olması için de çaba gösterilmiştir.

* Bu makale Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı doktora programında hazırlanan "Cumhuriyet Politikalarında Kültür Varlıkları (1923-2002)" başlıklı tezden üretilmiştir.

* Doç. Dr. Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü-İstanbul. E-posta: ercankarakoc@hotmail.com. Orcid ID: 0000-0002-5859-8661.

* Doktora Öğrencisi. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi ABD-İstanbul. E-posta: hulyautkuluer@gmail.com. Orcid ID: 0000-0002-5080-6454.

Anahtar Kelimeler: Erken Cumhuriyet Dönemi, Kültür Politikası, Kültür Mirası, Taşınmaz Kültür Varlığı, Tarihi Eser.

ABSTRACT

In this study, the place which was allocated for the cultural assets in cultural policies during the Early Modern Turkey is examined. In this sense, the government programs of İsmet İnönü and Celal Bayar, the publications of Republican People's Party, the activities of prominent cultural foundations and founding leader Atatürk's approach to the subject has been studied. The cultural policy of the era has been followed through the constitution, regulations, and archival documents in addition to press. While evaluating the Republic's approach to the historical artifacts that were inherited as cultural legacy, the study mainly focuses on the immovable cultural assets particularly in Istanbul to reduce the scope. This study makes no pretensions to be an inventory, and the examples in this article/thesis has been selected among the immovables which acquired recognition by obtaining place in the archival documents. Among the immovable which were selected, there have been some that were closed or demolished for different reasons as well as others which have kept standing through restoration or use for different functions and have been able to survive until today. This article studies how the decisions were made concerning these structures, which regulations were legislated, and in what titles the subject came to the fore. In consideration of this information, despite the damages of going through a war and establishing a new state which faced political, social, and economic problems, it is clear to see that the government paid attention to cultural assets, but it could not adopt a consistent policy with regard to this matter. By 1930s, as conditions of the period had changed, the importance that was attached to the cultural assets increased and efforts were initiated to make people conscious of conservation.

Keywords: Early Period of Modern Turkey, Cultural Policy, Cultural Legacy, Immovable Cultural Asset, Historical Artifact.

Giriş

Kültür varlığı, “tarih öncesi ve tarihi devirlere ait bilim, kültür, din ve güzel sanatlarla ilgili bulunan veya tarih öncesi ya da tarihi devirlerde sosyal yaşama konu olmuş, bilimsel ve kültürel açıdan özgün değer taşıyan yer üstünde, yer altında veya su altındaki bütün taşınır ve taşınmaz varlıklar” şeklinde tanımlanmaktadır (URL-1). Ait oldukları toplumların kültürel gelişiminin somut kanıtları olan taşınmaz kültür varlıkları; mimari, sanatsal, arkeolojik, tarihi veriler sunarak toplumun ortak kültür ve bilincine katkı sağladılar. Bulunduğu dönemin fiziksel tanığı olan kültür varlıkları bu yönleri ile belgesel değere sahiptirler (Ersöz, 2017: 30-34). Bu nedenle bir toplumun kendine has, maddi ve manevi tüm yönlerini kapsayan “milli kültür” içinde, taşınmaz kültür varlıklarının ayrı bir önemi vardır.

Çok sayıda ve farklı şekillerde tanımlanan kültür, “tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü” olarak tanımlanır (URL-2). “Hars” ve “ekin”, bu haliyle kültür kelimesinin eş anlamlısı olarak verilir. Atatürk’ün de tercih ettiği “hars” kelimesi, kültürün medeniyetten ayrımını ifade etmekte kullanılmıştır. Bu hali ile Türk tarihinde harsı kullanan ilk isim Ziya Gökalp’tir¹. Ona göre hars din, dil, ahlak, hukuk, fikir, ekonomi, sanat, fen alanlarının toplamıdır ve millidir. Medeniyet de aynı toplumsal özelliklerin beynelmül bir bütünüdür. Yani kültür milli özellik taşıırken, medeniyet kültürlerin bir araya gelerek oluşturduğu evrensel bir bütünlük sunar (Ziya Gökalp, 1955: 19-20).

Atatürk de benzer biçimde harsı şöyle tanımlar: “Bir insan cemiyetinin devlet hayatında, fikir hayatında, yani ilimde, toplum bilimlerinde ve güzel sanatlarda, iktisadi hayatta yani ziraatta, sanatta, ticaretle, kara deniz ve hava taşımacılığında yapabildiği şeylerin toplamıdır” (İnan, 2018: 383). Ancak Atatürk, hars ile medeniyet arasında bir ayrım olmadığını düşünür. Yüksek bir harsın, onun sahibi olan millete kalmayacağını, diğer milletlere de tesir edeceğini söyler ve “Belki bu itibarla olacak, bazı milletler yüksek ve şamil harsa medeniyet diyorlar” der (İnan, 2018: 383).

Bir ulusun geçmişinden gelen kültür mirası, gerek o ulusun milli kültürü üzerinde, gerekse yaratılan tüm kültür mirasının insanlığa ait olduğu evrensel görüşüne dayanarak medeniyet içinde ayrı bir öneme sahiptir. Bu özelliği ile kültür politikaları içinde değerlendirilmesi gereken önemli bir başlık olarak kültür mirası, bir neslin kendisinden sonrakilere bırakacağı ve geçmişten devraldığı tüm taşınır-taşınmaz kültür varlıklarını kapsayan bir tanımdır. Bu çalışmada ulusal kimliğin oluşturulmasında ve devamlılığında rolü olan kültür mirasının bir parçası olarak, çeşitli devirlerde yapılmış ve Türkiye Cumhuriyeti’nce devralınmış taşınmaz kültür varlıklarından İstanbul’da bulunanlar üzerinde durulmaktadır. Taşınmaz kültür varlıkları ifadesinin dönemsel karşılıkları olarak çalışmada “asar-ı atika”, “eski eser”, “tarihi eser”, “antikite”, “abide”, “anıt”, “ata yadigârı” gibi terimler de kullanılmaktadır².

¹ Ziya Gökalp (1876-1924), Türkçülük akımının temsilcisi, sosyolog, eğitimci ve fikir adamı. Hars ve medeniyet üzerine yazıları ile tanınır.

² Adı geçse bu terimler başta arşiv ve basın kaynaklarında olmak üzere literatür okumalarında karşılaşılan ve taşınmaz kültür varlıkları anlamını taşıyan terimler olduğu için metne dahil edilmiştir.

Özellikle taşınmaz kültür varlıklarının oluşturduğu kültür mirasını korumak ve gelecek kuşaklara aktarmak fikri dünyada 1960'lı yıllarda öne çıkmıştır. Rejim değiştirerek imparatorluktan ulus devlete dönüşen, topraklarının büyük kısmını kaybeden ve yeni sınırları içindeki tüm uygarlık izlerine sahip çıkmaya çalışan ülkede, geçmişten devralınan mirasın nasıl değerlendirileceği önemli bir meseleydi. 1920'den itibaren hükümet programlarında, yasalarda, devlet kurumlarında ve kurucu lider Atatürk'ün söylemlerinde bu mirasa ayrılan yerin araştırılması bu hassas konuya yaklaşımı ortaya koyacaktır.

Hükümetlerin Taşınmaz Kültür Varlıklarına Yaklaşımı

Milli Mücadele döneminde Ankara'da geçici hükümetler niteliğinde İcra Vekilleri Heyetleri kurulmuştu³. Bu heyetler, tıpkı Cumhuriyetin ilanından sonra kurulacak hükümetlerin yaptığı gibi, faaliyetlerini beyan eden programlar yayınladılar. İlk İcra Vekilleri Heyeti'nin programında "asarı atika-i milliyeyi tescil ve muhafaza eylemek" şeklinde bir madde bulunuyordu (TBMM Zabıt Ceridesi, 04.05.1920). Bu heyette Maarif Vekilliği görevini üstlenen Dr. Rıza Nur, Meclis'te hükümet programının maarif kısmını okurken, çocukların dini ve milli bir terbiye ile eğitilmesi için atılacak adımlar arasında Türk diline, milli tarih ve edebiyata ve milli eski eserlere önem verilmesinin altını çizmiş ve bunların milli ruha yön vereceğini beyan etmiştir (Neziroğlu ve Yılmaz, 2013: 47). Milli Mücadele'nin sürdüğü bu karışık dönemde kurulan ilk hükümetin programında eski eserlere yer ayrılması ve bunların milli kimliğe katkı sağlayacağını vurgulanması önemlidir. Cumhuriyet öncesi dönemde birçok önemli sorunla mücadele edilirken ve Osmanlı Devleti resmen ortadan kalkmamışken, milli kimliği güçlendirmek için dil, tarih, edebiyat ve eski eserler itici bir güç olarak görülmüştür.

İkinci ve Üçüncü İcra Vekilleri Heyeti müstakil programlar oluşturmamışlardır, dolayısıyla önceki dönemin programında yer aldığı haliyle eski eserlere yönelik alınan karar geçerliliğini korumuştur.

³ Büyük Millet Meclisi bünyesinde, 23 Nisan 1920-30 Ekim 1923 tarihleri arasında İcra Vekilleri Heyeti adıyla dört idare kurulmuştur. Birinci İcra Vekilleri Heyeti 3 Mayıs 1920-24 Ocak 1921; İkinci İcra Vekilleri Heyeti ise 24 Ocak 1921-9 Temmuz 1922 tarihleri arasında Fevzi (Çakmak) Paşa riyasetinde toplanmıştır. Üçüncü İcra Vekilleri Heyeti, Hüseyin Rauf (Orbay) Bey riyasetinde 9 Temmuz 1922-4 Ağustos 1923 tarihleri arasında ve son heyet ise Ali Fethi (Okyar) Bey'in başkanlığında 14 Ağustos 1923-27 Ekim 1923 tarihleri arasında görev yapmıştır. Kuvvetler birliği esasına dayanan ve Meclis Hükümeti Sistemi adıyla anılan bu idareler "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetleri" olarak da bilinir. Cumhuriyet'in ilanından sonra Kabine Sistemine geçilmiş ve 30 Ekim 1923'te İsmet (İnönü) Paşa'nın başvekaletinde ilk kabine resmen göreve başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Aslan, 2001; Güneş, 2012).

Dördüncü İcra Vekilleri Heyeti programı detaylı biçimde hazırlanmış ve kültür mirasını ilgilendiren bazı kararlara yer verilmiştir. İcra Vekilleri Reisi Ali Fethi (Okyar) Bey tarafından okunan programın Şeriyye ve Evkaf bölümünde “abidat-ı İslamiyenin imar ve ihyasına” başlanacağı ifade edilmektedir (TBMM Zabıt Ceridesi, 05.09.1923). İslam abideleri olarak nitelenen vakıf eserlerinin ne olacağı konusu Cumhuriyet’in ilk yıllarında tartışılan konulardan biri olacaktır. Cumhuriyet öncesinde imar ve ihyasının gündeme gelmesi bu açıdan dikkat çekicidir. Programın maarif bölümünde ise milli hars teşkilatına özel bir önem verileceği, Maarif Vekaleti bünyesinde kurulmuş olan Hars Müdüriyetinin geliştirileceği, uygun yerlerde milli müzeler açılacağı ve milli eserlerin toplanarak saklanmasına çalışılacağı ifade edilmektedir. Bu program hem vakıf eserlerinin imar ve ihyasına, hem de ulusal kimliğin güçlendirilmesi için önemli görüldüğü daha evvelki programlarda ilan edilen tarihi eserlerin saklanarak, mümkün olan yerlerde müzeler açılmasına yer vererek taşınmaz kültür varlıkları konusunda ayrı bir öneme sahip olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı’nın getirdiği büyük yıkımlara, şehirlerdeki yangınlara, toprak kayıpları ve göçlere; Milli Mücadele ve Kurtuluş Savaşı ile oluşan olağanüstü şartlara rağmen, Cumhuriyet öncesi hükümet programlarında kültür varlıklarına yer verilmesi ileri bir düşüncenin ürünüdür. Dünyada henüz tarihi eserlerin korunması gündemde değildir. Bu olgu özellikle İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra büyük Avrupa şehirlerinde yıkılmış olan eski eserlerin ayağa kaldırılması düşüncesi ile gelişecektir. 1960’lı yıllar bu düşüncenin sistematik hale geldiği, uluslararası kuruluşların tarihi eserleri korumak için faaliyete geçtiği yıllar olacaktır. Buna rağmen Türkiye’de milli kimlikteki önemi bugün herkesçe kabul edilen tarihi eserlere sahip çıkma düşüncesi 1920’lerin başında kendini açıkça göstermektedir. Dolayısıyla Meclis Hükümetleri eski eserler, müzeler ve Hars Müdürlüğü ile alakalı önemli kararlar alarak Cumhuriyet döneminde izlenecek yolun da rotasını çizmişlerdir.

Cumhuriyet’in ilanından sonra Atatürk dönemi hükümet programlarında taşınmaz kültür varlıklarını ilgilendiren bir karara rastlanmamaktadır. Dördüncü İcra Vekilleri Heyeti programında tarihi eserlere önemli bir yer ayrılırken; bundan iki ay sonra kurulan ilk Cumhuriyet hükümetinden, 1937 yılında kurulacak son hükümete kadar hiçbir programda konuya yer ayrılmamıştır³. Bundan önceki programlara

³ Atatürk’ün Cumhurbaşkanı olduğu dönemde toplam dokuz hükümet kurulmuştur. Bunlardan 22.11.1924-03.03.1925 tarihleri arasında Fethi Okyar başkanlığında görev yapan Üçüncü Hükümet ve 01.11.1937-11.11.1938 tarihleri arasında Celal Bayar başkanlığında görev

dayalı olarak 1920 yılında Maarif Vekaleti bünyesinde konuyla ilgilenmek üzere bir Hars Müdüriyeti kurulması ve 1923 yılında müdüriyetin genişletilmesinin etkisi olabilir. Çünkü şehirlerin imarı, bayındırlık işleri ya da milli eğitim gibi başlıkların altında taşınmaz kültür varlıklarını da etkileyecek bazı kararlar hükümet programlarında yer bulmuştur.

Dördüncü İnönü Hükümeti (1 Kasım 1927-27 Ekim 1930) programında, hükümetin bayındırlık işlerine önem verdiği, Cumhuriyet idaresinin kurulduğu günden beri imar ve ümrana öncelik tanıdığı ifade edilmiş; “önümüzdeki dönem bütçenin yalnız ülkenin korunmasına değil, imarına da tahsis edileceği” söylenmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 05.11.1927). Burada vurgulandığı gibi hala yeni kurulan devlet bütçesinin önemli bir kısmını milli müdafaası için ayırmaktadır. Bu tarihten sonra şehrin imarı gibi faaliyetlere bütçe ayrılabilmiştir.

Atatürk döneminin dokuzuncu ve son hükümeti olarak Celal Bayar başkanlığında kurulan (1 Kasım 1937-11 Kasım 1938) hükümetin programında, kültür konusu ilk defa detaylı biçimde ele alınmıştır. “Kültürsüz hiçbir iş olamayacağını” ifade eden Bayar, bu sebeple milli kültür bakımından büyük önemi olan dil ve tarih çalışmalarına ehemmiyet verileceğini ifade etmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 08.11.1937). Programın TBMM’deki müzakereleri sırasında ayrıca belediyelerin şehirleri güzelleştirecek önlemler alması dile getirilmiştir. Buna göre belediyeler “imar faaliyetleri, il haritalarının çıkarılması, kültür ve spor işleri, çocuk bahçelerinin düzenlenmesi ve çevrenin güzelleştirilmesi” gibi faaliyetler için beş yıllık programlar hazırlayacaklardır. Devlet İstanbul’dan başlamak üzere turizm potansiyeli olan şehirlerin imarı için ayrıca bütçe ayıracaktır (Neziroğlu ve Yılmaz, 2017: 281).

Bayar hükümetinin programı, İstanbul şehrinin imarını ve turizmi gündeme taşıyarak ve ayrıca milli kültür bakımından önemi vurgulanan tarih çalışmaları ile taşınmaz kültür varlıklarının zaman içinde gündeme gelmesini sağlamıştır. Şehrin imarı ve turizm konuları, İstanbul gibi çok sayıda tarihi esere sahip bir kentin bu eserlere sahip çıkması olgusunu beraberinde getirmiştir. Ayrıca milli kültürün bir parçası olan tarih çalışmalarını yürüten Türk Tarih Kurumu da bu dönemde gerek arkeolojik kazılar yaparak gerekse ata yadigarı kabul edilen taşınmaz kültür

yapan Dokuzuncu Hükümet dışındakiler İsmet İnönü tarafından kurulmuştur. Bk. (Neziroğlu ve Yılmaz, 2013).

varlıklarına önem verilmesi için yayınlar ve konferanslar düzenleyerek bu konuyu gündemde tutmaktadır.

Hükümet programları gibi, devletin tek partisi olan Halk Fırkası'nın⁴ (CHF) siyasi metinlerinde kültür varlıklarına ayrılan yer de devletin bakış açısını yansıtan başlıklardan biri olması sebebiyle incelemeye değerdir. CHF ilk kongresini 1919'da Sivas Kongresi'nde yaptığını kabul ederken, Atatürk dönemindeki diğer kongreleri sırasıyla 1927, 1931, 1935 tarihlerindedir (Uzun, 2010: 234). Birinci ve ikinci kongrelerde taşınmaz kültür varlıklarına değinilmeyen, 10 Mayıs 1931 tarihinde toplanan Üçüncü Büyük Kongresi'nde kabul edilen nizamnameye göre “müzelerin ve eski eserlerden gerekli olanların yerlerinde korunmasına ve diğerlerinin de tasnifine özen gösterilecektir” (1931 CHF Nizamnamesi: 35-36).

Dördüncü Kongre'de kabul edilen programda müzelerle alakalı olan madde genişletilmiş ve “müzelerimizi zenginleştirecek tarihi eserlerin toplanması, bu amaçla kazılar yapılması, eski eserlerin tasnif edilmesi ve gerekli görülenlerin buldukları yerde muhafazası” şeklini almıştır (1935 CHP Programı: 28-29).

CHF, Atatürk dönemindeki son iki kongresinde müze ve eski eserler konusunu ön plana çıkarmış ancak bunu “tarihi eserlerden gerekli olanların korunması” gibi yoruma çok açık bir ifadeyle beyan etmiştir. Bu yıllarda henüz eski eserler önem sırasına göre bir tasnife tabi tutulmadığından, hangi ölçütlere göre korunacağı belirsizdir. Bu belirsizlik -taşınmaz kültür varlıklarının temel sorunu olarak- eski eserlerin tarihi ya da mimari kıymeti gerçek anlamda değerlendirilemeden korunması ya da yıkılmasına neden olmaktadır. CHF kongrelerinde taşınmaz kültür varlıklarının korunmasına dair izlenecek yol açıkça belirtilmemekle birlikte, 1931'den itibaren eski eserlerin tasnifi ve yerinde muhafazası gibi iki önemli konunun kayda geçirilmesi, tarihi eserlere yönelik bilincin gelişmekte olduğunu göstermektedir.

Taşınmaz Kültür Varlıklarına Yönelik Yasal Düzenlemeler

Türkiye'nin 1921 ve 1924 Anayasalarında taşınmaz kültür varlıklarını ilgilendiren bir madde bulunmaz⁵. Eski eserlerin korunmasına ilişkin yasa

⁴ Halk Fırkası 1924 yılında kurulmuş; 1935 yılına kadar “Cumhuriyet Halk Fırkası” ve 1935 yılından sonra “Cumhuriyet Halk Partisi” adını kullanmıştır. Bk. (Gülcan, 2001).

⁵ Türkiye Cumhuriyeti'nde taşınmaz kültür varlıkları ilk kez 1961 ve 1982 Anayasalarında yer almıştır. 1961 Anayasası'nın 50. maddesi “Devlet, tarih ve kültür değeri olan eser ve anıtların korunmasını sağlar.” şeklindeyken (Resmî Gazete, 31 Mayıs 1961); 1982 Anayasası'nın 63. maddesi “Devlet, tarih, kültür ve tabiat varlıklarının ve değerlerinin korunmasını sağlar, bu amaçla destekleyici ve teşvik edici tedbirler alır.” şeklindedir (Resmî Gazete, 20 Ekim 1982).

ve kurumlar uzun yıllar Osmanlı Devleti'nden devralındığı haliyle korunmuş ya da kısmen değiştirilmiştir. Bunlardan biri eski eserleri korumaya yönelik olarak 1906'da son halini alan Asar-ı Atika Nizamnamesi'dir⁶. Daha çok taşınır kültür varlıklarından arkeolojik eserler üzerine yoğunlaşan bu nizamnameye ek olarak eski eserlerin tahrip edilmemesine yönelik bazı önemli kararlar içeren 1912 tarihli "Muhafaza-i Abidat Nizamnamesi"⁷ de Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras kalmıştır.

Yasal düzenlemeler dışında Cumhuriyet idaresi Osmanlı'dan Maarif Nezareti bünyesinde çalışan Müze-i Hümayunlar Müdüriyet-i Umumiyesi'ni yani Müzeler Müdürlüğünü devralmıştır. "Muhafaza-i Asar-ı Atika Encümeni" adını taşıyan ve eski eserlerin korunması için faaliyet gösteren kurul ise uzun yıllar Cumhuriyet idaresindeki eski eserlerin de koruyucu kurulu olacaktır (Madran, 1996: 59-62).

Osmanlı Devleti'nin son döneminde Maarif Vekaleti⁸ eski eserlerden sorumlu ana kurumdu. TBMM'nin açılmasıyla başlayan yeni dönemde vekaletlerin görevleri belirlenirken, Maarif Vekaletinin görevlerinden biri de "eski eserleri muhafaza etmek" olarak belirlendi. Bu görev şöyle tanımlanıyordu: "Tarihi ve estetik değeri olan eserlere mahsus müzelerin yönetimi, kurulması ve devam ettirilmeleri, tarihi anıtların korunması ve onarımı, arkeolojik kazılar için yapılacak müracaatların incelenmesi ve kazıların gözetim altında tutulması" (Cumhuriyetin 50. Yılında Eğitimimiz, 1973: 175). Bu bağlamda 1920 yılında Maarif Vekaleti bünyesinde bir "Türk Asar-ı Atikası Müdürlüğü" kurulmuştu. Birinci İcra Vekilleri Heyetinin programını açıklamasından hemen sonra kurulan bu birimde bir müdür ve bir katip görev almaktaydı. Dördüncü İcra Vekilleri Programında değinildiği gibi bu müdürlük Hars Müdüriyeti adını almış ve bu programla müdürlüğün genişletilmesine karar verilmiştir. Bunu takiben Atatürk'ün isteğiyle 5 Kasım 1922'de "Müzeler ve Asar-ı Atika Hakkında Talimat" adıyla bir

⁶ Osmanlı Devleti'nde eski eserlerin korunmasına yönelik ilk yasal düzenleme 1869 yılında çıkarılan Asar-ı Atika Nizamnamesi'dir. Eski eserleri korumaktan çok arkeolojik kazıların yapılmasını düzene sokmak amacı taşıyan bu nizamname, 1874, 1884 ve 1906 yıllarında genişletilmiştir. 1906 tarihli son Asar-ı Atika Nizamnamesi, Türkiye Cumhuriyeti'nde 1973 tarihli ve 1710 sayılı Eski Eserler Kanunu çıkartılana kadar yürürlükte kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Shaw, 2004).

⁷ Osmanlı Devleti'nde 1912 yılında çıkarılan Muhafaza-i Abidat Nizamnamesi, hangi devre ait olursa olsun eserlerin yıkılmasını önlemek amacıyla çıkarılmıştır. 1936 yılına kadar Cumhuriyet idaresi tarafından da kullanılmıştır. Bk. (Madran, 1996).

⁸ Cumhuriyet döneminde 1935 yılına kadar Maarif Vekaleti adıyla anılan kurum, 1935-1941 yılları arasında Kültür Bakanlığı olarak isimlendirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Cumhuriyetin 50. Yılında Eğitimimiz, 1973).

genelge yayınlanmış ve merkezde Hars Dairesinin, illerde ise Maarif Müdürlüklerinin eski eserlerden sorumlu olduğu beyan edilmiştir (Madran, 1996: 93).

Bu şekilde kültür varlıklarından sorumlu kurum olarak Maarif Vekaleti ve altında kurulan Asar-ı Atika Müdürlüğü de Cumhuriyet idaresince devralınmış oldu. Cumhuriyetin ilanından sonra ise taşınmaz kültür varlıkları çeşitli yasalar aracılığıyla gündeme geldi. Tarihi eserleri alakadar eden kanunlar arasında, 1924 yılında çıkarılan Hilafetin İlgası, Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Şeriyeye ve Evkaf Nezaretinin kapatılması ve 1925 tarihinde çıkarılan Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması kanunları bulunur.

1 Kasım 1922’de saltanatın kaldırılması ve 29 Ekim 1923’te Cumhuriyetin ilanı sonrasında alınan en önemli siyasi kararlardan biri hilafetin ilgasıydı. Halifeliğin kaldırılması ile Osmanlı hanedanına ait taşınır ve taşınmaz ne varsa millete intikal etti. 3 Mart 1924’te çıkarılan 431 sayılı Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmanî’nin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkartılmasına Dair Kanununun 9, 10 ve 11. maddeleri, hanedan emlakinin intikaline ilişkindir (Resmî Gazete: 6 Mart 1924). Bu maddelere göre hanedana ait saray ve kasırlar, içlerindeki tüm kıymetli eserlerle ve arazileriyle birlikte millete intikal etmiştir. Bu kanundan hemen sonra Topkapı Sarayı müzeye çevrilmek üzere İstanbul Asar-ı Atika Müzeleri Müdüriyeti emrine verilirken; Dolmabahçe ve Beylerbeyi Saraylarının idaresi için bir “Milli Saraylar Müdüriyeti” kurulmuştur. Aynalıkavak, Tophane, Küçüksu, İhlamur Kasırları ile Yıldız Sarayı’nın Şale Köşkü de sonraki düzenlemelerle Milli Saraylara dâhil edilecektir (Payzın, 1977: 6-9).

Bu dağılımın ardından müzeye çevrilmek üzere ayrılan Topkapı Sarayı’nda çalışmalar hemen başlamıştır. Hilafetin ilgasından bir ay sonra 3 Nisan 1924 tarihli ve 419 numaralı Başvekâlet Kalem-i Mahsus Müdüriyeti kararı ile Topkapı Sarayı resmen müze haline getirilmiştir (Gerçek, 1999: 146). Söz konusu kararnamede “tarih-i millî ve tarihi mimarî” olarak öne çıkan Topkapı Sarayı’nın gelecekte İstanbul’u ziyaret etmek isteyen seyyahlar için başlıca bir ziyaretgâh olacağı düşünüldüğünden muhafaza edileceği belirtilmektedir. Topkapı Sarayı dışındaki saraylardan Dolmabahçe ve Beylerbeyi, uzun yıllar Milli Saraylar Müdüriyetinde kalmış ve Atatürk’ün kullanımları ile zaman içerisinde bir nevi “devlet konukevi” niteliği kazanmıştır. Kararnamelerde adı geçen daha küçük kasır ve köşkler ise kongre ve konferanslarda kullanılmak üzere Milli Saraylar emrinde bulunmuştur.

Millete intikal eden saraylar içindeki taşınır kültür varlıkları da yeni kurulan devlet daireleri, elçilikler, okullar gibi ihtiyaç duyulan birimlerde değerlendirilmiştir. Bu gibi eşyanın gerekli yerlere gönderilmesi, satılması, karşılıksız verilmesi gibi durumları gösteren birçok arşiv belgesi mevcuttur. Örneğin İstanbul Sadaret Konağı ve elçilik binalarının tefrişi için Milli Saraylarda mahfuz eşyalardan gerekli görülenlerin devri ve satın alınmasına (Arşiv-1), ayrıca Riyaseticumhur Dairesi için gerekli eşyaların Milli Saraylardan karşılanmasına karar verilmiştir (Arşiv-2). Başbakanlık Dairesi ve Avrupa'dan çeşitli görevler dahilinde Ankara'ya gelmiş olan yabancı uzmanların ikametgahlarındaki eksikler için Milli Saraylardan ayrılan eşyanın değerlendirilmesi istenmiştir (Arşiv-3). Benzer şekilde Cumhuriyet Bayramı akşamı Hariciye Vekaletince verilecek ziyafet için Milli Saraylar Müdürlüğünden altın yıldızlı yemek takımlarının alınması ve kullanıldıktan sonra iade edilmesi için karar alınmıştır (Arşiv-4). Okulların ihtiyacı olan malzemeler zaman zaman karşılıksız (Arşiv-5), bazen de bedeli karşılığında (Arşiv-6) Maarif Vekaleti emrine verilmiştir.

Taşınmaz kültür varlıklarını etkileyen diğer bir yasal düzenleme Tevhid-i Tedrisat Kanunu'dur. Tevhid-i Tedrisat ile "Türkiye dahilindeki bütün müessesât-ı ilmiye ve tedrisiyye" Maarif Vekaletine bağlanmıştır (Resmî Gazete, 6 Mart 1924). Yasayla her kim ya da hangi kurum tarafından idare edilirse edilsin tüm medrese, mektep ve arsaları Maarif Vekaletine ve İl Özel İdarelerine (idare-i hususi) bırakılmıştır. Bu kanun, Türkiye'de eğitimi tek bir çatı altında birleştirirken, birçoğu vakıf binası olan sayısız medrese ve okul binasının Maarif Vekaleti ile İl Özel İdaresi arasında dağılmasına sebep olmuştur (Madran, 1996: 65).

Aynı tarihte kabul edilen bir diğer yasa "Şeriyye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye Vekaletlerinin Kaldırılması" ile ilgilidir. Vakıflardan sorumlu olan Şeriyye ve Evkaf Vekaleti'nin yerine aynı görevi görecektir Başvekalet'e bağlı bir Umum Müdürlük kurulmasına karar verilmiştir (Yalçın, 2005: 38). Bu kanun da tarihi eserlerin büyük kısmından sorumlu olan vakıflar idaresini doğrudan ilgilendirdiği için önemlidir. Maarif Vekaleti ve Vakıflar Umum Müdürlüğü tarihi eserlerden sorumlu iki büyük kurum olarak yeni kurulan devlette yerlerini almışlardır.

30 Kasım 1925'te ise "Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla İlgili Birtakım Ünvanların İlgasına Dair Kanun" kabul edilerek bir kısmı aynı zamanda tarihi eser olan türbe ve tekke binaları kapatılmıştır (Resmî Gazete: 13 Aralık 1925). Bu kanundan sonra okul olarak kullanımı uygun olan binaların korunması, uygun olmayanların ise yıkılarak arsasından gelen para ile yeni okullar inşa edilmesine dair bir

karar alınmıştır (Madran, 1996: 65). Bu kararların ardından kapatılan bu yapılardaki taşınır eşyaların tespiti ve muhafazaya alınması için kararnameler çıkarılmıştır⁹. Bir kısmı tarihi ve mimari kıymete sahip olan türbe ve tekkeler kapatılırken, içlerindeki tarih, sanat ve etnografya değeri olan eserlerin toplanması, önemli koleksiyonları vücuda getirmiştir. Bu koleksiyonlar Türkiye'deki etnografya ve Türk-İslam müzelerinin temelini oluşturmuştur. Bu kapsamda daha önce kurulmuş olan Evkaf-ı İslamiye Müzesi, 1927 yılında "Türk ve İslam Eserleri Müzesi" adıyla yeniden düzenlenmiş ve ziyarete açılmıştır (Önder, 1973: 19).

Bu yasal düzenlemelerle taşınmaz kültür varlıklarını ilgilendiren bazı problemler ortaya çıkmıştır. Birçoğu tarihi külliyelerin bir parçası olarak inşa edilen medrese ve mektep binalarının yeni dönemde nasıl kullanılacağı; yıllarca Osmanlı Devleti'nin en güçlü kurumlarından olan vakıflar idaresinin sorumluluğunda olan eserlerin yeni kurulacak sistemde nasıl idare edileceği gibi problemler bir politika kapsamında ele alınmamıştır. Tarihi yapıların tek bir çatı altında toplanmaması ve farklı kurumların kontrolünde kalması ortak çözümlere de izin vermemiştir. Örneğin bir külliye onarımı söz konusu olduğunda Maarif Vekaleti, Vakıflar Umum Müdürlüğü ve İl Özel İdaresi konuya dâhil olmakta, her kurum kendi denetimi altındaki yapıyla ilgili karar verirken, külliyenin bütünlüğü hiçbir kurum tarafından gözetilmemektedir. Bu uzun yıllar taşınmaz kültür varlıklarının onarımlarında sorun teşkil etmiştir.

Cami ve mescitlerin değerlendirilmesinde ise farklı bir yol izlenmiştir. Resmî Gazetede 6 Ocak 1933 tarihinde yayınlanan 13671 sayılı kararnameyle ülkedeki cami ve mescitler bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Bu sınıflandırmayı yapmak üzere komisyonlar kurulmuştur. Her ilin evkaf müdürü veya memurları, olmayan yerlerde ise en büyük mülkiye memurunca görevlendirilecek kişilerden oluşan komisyonlar, illerinde yer alan her bir cami ve mescit için şu bilgileri kayıt altına alacaktır: Cami ya da mescit kaç vakit ve hangi vakit namazlarına açık bulunuyor? Etrafındaki diğer cami ve mescitlere olan uzaklığı ne kadar? Cemaat camiye rahat erişebiliyor mu? Kaç minaresi, şerefesi var, özellikleri neler? Tarihi ve mimari bir kıymeti haiz mi, harap halde mi, mamur mu, memleket haritasındaki yeri nedir? Hangi vakfa mensuptur?

⁹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde (BCA) 51-0-0-0/12-104-16, 15 Haziran 1925; BCA 51-0-0-0/13-110-16, 29 Haziran 1925 ve BCA 51-0-0-0/2-6-7, 11 Ekim 1925 sayı ve tarihli kararnamelerde kapatılan tekke, zaviye, cami, mescitlerdeki antika ve teberrukat eşyasının muhafaza edilmesi istenmektedir.

Bu bilgilere dayalı olarak, sınıflandırmada tasnif dışı kalacak camilerin şu maddelere göre belirlenmesine karar verilmiştir: Beş vakit namazda açık bulunması ve sürekli cemaati olması. Civarındaki camilerle arasında en az 500 metre olması. Mamur olması yani harap halde bulunmaması. Memleket haritasındaki yerinin gelecekteki durumundan emin olunması yani gelecekte sınırlar dışında kalma olasılığı olan bir bölgede bulunmaması.

Bu kapsamda camiler ve mescitler tasnif edilmiş ve tasnif dışı kalan, mimari ya da tarihi özelliği bulunmayan dini yapıların yıkılıp, arsalarının satılması yoluyla nakde çevrilen akarın gayece aynı maksadı taşıyan yapılara aktarılmasına karar verilmiştir (Öztürk, 1995: 478-480). Bu yolla birçoğu metruk durumda olan cami ve mescitlerde çalışan hizmetlilerin de ya faal ibadet yerlerinde çalışmak üzere yerleri değiştirilmiş ya da emekli edilerek bütçesel anlamda bir tasarruf da sağlanmıştır. Bu kararname tarihi ve mimari kıymeti olan bazı eski eserlerin yıkılmasına sebep olmuştur. Buna karşılık dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda, elinde önceki devirlerden birçok vakıf eseri bulunan Cumhuriyet iktidarının, önemsiz görülen ve ayağa kalkması için yüklü bir bütçe gereken yapıları gözden çıkarması da bir politika olarak görülmelidir.

İlk yıllarda taşınmaz kültür varlıklarına yönelik bu farklı yaklaşımlar göz önünde tutulduğunda öncelik tarihi eserlerin korunması değil, acil ihtiyaçların giderilmesidir. Savaş sonrası dönemde birçoğu harap halde bulunan tarihi eserlerin onarımına ayrılacak bütçe yokken ve okul, hastane, devlet binası gibi yeni binalara ihtiyaç duyulurken; iyi durumda olan eski eserlere yeni işlevler verilmiş ancak zaten kötü durumda bulunan eserler yıkılmış ve başka ihtiyaçların giderilmesine yönelik olarak satılmıştır.

Taşınmaz Kültür Varlıklarına Yönelik Siyasi Yaklaşımın Değişmesi

1930'lu yıllardan itibaren eski eserlere yönelik ilginin arttığı görülür. Bu yıllarda ülkenin artık savaş yaralarını sarması, gerçekleştirilen inkılaplarla siyasi düzenin sağlamaştırılması, sosyal ve kültürel hayata daha fazla ilgi gösterilmesine olanak vermiştir. Uzun yıllar savaş ortamı içinde bulunan, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı dönemlerinde birçok siyasal, sosyal, toplumsal, ekonomik sorunla mücadele eden Türkiye'de, "kültür-sanat" meseleleri ancak önem kazanmaya başlamıştı.

1931 yılında Atatürk'ün yurt gezisindeyken Konya'dan Başvekil İsmet İnönü'ye "ivedi ve önemli" başlığı ile eski eserleri alakadar eden bir telgraf

göndermesi taşınmaz kültür varlıklarına yönelik yaklaşımın değişmesinde dönüm noktası olmuştur. İki maddelik telgrafta Atatürk tarihi eserler için çok mühim konulara değinmiştir (Sevim vd., 2006: 610):

“1. İstanbul’dan başka Bursa, İzmir, Antalya, Adana ve Konya’da bulunan müzeleri gördüm. Bunlarda, şimdiye kadar bulunabilen bazı eserler korunmakta ve kısmen de yabancı uzmanların yardımı ile düzenlenmektedir. Ancak, ülkemizin, hemen her yanında benzersiz defineler hâlinde yatmakta olan eski uygarlık eserlerinin ileride tarafımızdan meydana çıkarılarak ilmî bir biçimde korunması ve düzenlenmeleri ve geçen devirlerin sürekli ihmali yüzünden, çok bakımsız bir duruma gelmiş olan anıtların korunmaları için, müze müdürlüklerinde ve kazı işlerinde kullanılmak üzere arkeoloji uzmanlarına kesin lüzum vardır. Bunun için Millî Eğitimce dışarıya eğitime gönderilecek öğrencilerden bir kısmının bu bölüme ayrılmasının uygun olacağı düşüncesindeyim.

2. Konya’da yüzyıllarca sürmüş umursamazlıklar sebebiyle büyük bir yıkıntı içinde bulunmalarına rağmen, sekiz yüzyıl önceki Türk uygarlığının gerçek şaheserleri ve kalıcı nitelikli bir kısım eserleri vardır. Bunlardan özellikle Karatay Medresesi, Alâeddin Camii, Sahip-Ata medrese, cami ve türbesi, Sırçalı Mescid ve İnce Minare, hemen ve ivedilikle onarılması gereken bir durumdadırlar. Bu onarımın gecikmesi, bu anıtların bütünü yok olmasına sebep olacağından, önce asker işgalinde bulunanların boşaltılmasının ve hepsinin uzman kişilerin gözetiminde onarımının sağlanmasını rica ederim.”

Bu telgraftan hemen sonra bir “Asar-ı Atika Komisyonu” oluşturulmuş (Cumhuriyet Gazetesi, 16 Nisan 1931), komisyon ülkede bulunan eski eserlerin “iyi muhafazası ve harap bir hale gelmiş bulunanların tamiri” için çalışmaya başlamıştır (Arşiv-7). Tarihi eserlerin korunamamasının iki önemli sebebi olduğuna dikkat çeken komisyon bir raporla sorunları tespit etmiş ve önerilerini sunmuşlardır. Tespitlerinin birincisi anıtların çeşitli kurumlara dağıldığı ve bu kurumların yeterli ödenekleri bulunmadığı için tarihi eserleri ihmal ettiğiidir. İkincisi ise Belediye ve İl Özel İdarelerinin anıtların değerini bilmedikleri, bu nedenle yol açmak ya da arsasını satmak için eski eserleri ilk fırsatta gözden çıkardıklarıdır (Madran, 1996: 69).

Kurulun anıtların korunması için önerisi koruma işinin merkezden yürütülmesidir. Bunun için 1933 yılında “imparatorluk devrinde ihmal edilmiş olan tarihi abideleri korumak üzere” Anıtları Koruma Kurulu adını

taşıyan kalıcı bir kurul vücuda getirilmiştir (CHP 15. Yıl Kitabı, 1938: 202-204).

Atatürk'ün Türk tarih tezi ile de ilişkili olarak, 1930'lu yıllardan itibaren, milli kültürün önemli unsurlarından biri haline gelen tarihi eserlere olan ilginin arttığı açıktır. Bununla birlikte merkezi idare tarihi eserlerin önemine yönelik faaliyetleri düzenlemeye çalışsa da yurt içinde, özellikle askeriyenin kullanımında olan tarihi eserler zarar görmekte ve Belediye memurlarınca imar adı altında eski eserler yıkılmaktadır. Devletin bunu önlemede yetersiz kaldığı üst üste hazırlanan genelge ve talimatlardan anlaşılmaktadır. 1934 yılında tarihi eserlerin korunması için Başvekâletten vekaletlere ve müstakil makamlara iletilmek üzere bir tamim yollanmıştır. 'Başvekil İsmet' imzalı bu tamimde, hükümetin maddi fedakârlıklarla tamiri için çaba gösterdiği milli ve tarihi eserlerin, imar adı altında bazı memurlarca yıkılmakta ve yıktırılmakta olduğu ifade edilerek, tüm makamlar ciddi biçimde uyarılmaktadır. "Yalnız kanuni bir vazife değil aynı zamanda milli bir borç kabul edilmesi gereken tarihi eserlerin korunması" konusuna dikkat çeken bu tamim merkezi idarenin tarihi eserleri korumaya çalıştığını ancak yeterli olmadığını gösteren örneklerden biridir.

Benzer biçimde, 1936 yılında, eski eserlerin korunması, yıkılmaması, cami ve medreselerin işgal edilmemesi hakkında "Dahiliye Vekili Şükrü Kaya" imzası ile İl Özel İdarelerine gönderilmek üzere bir tamim daha hazırlanmıştır (Arşiv-8). Tamimde cami, mescit ve vakfa ait diğer binaların hiçbir sebep ve bahane ile işgal edilmemesi ve yıkılmaması istenmektedir. "Türklüğün medeniyet tarihinin abideleri olan ve her birinin gerek mimari gerek medeniyet bakımından ayrı ayrı ve hususi ehemmiyeti olan" abidelerin türlü bahanelerle tahrip edilmesi önlenmeye çalışılmaktadır. 10 Nisan 1936 tarihli Başvekil İnönü imzalı bir diğer evraktan anlaşıldığı üzere, daha önce askeriye tarafından kullanılmaktayken, kıymetli bir tarihi eser olduğu anlaşılan bazı camilerin, bu defa da buğday ambarı olarak kullanıldığı haber alınmıştır. Buna kesinlikle engel olunması gerektiği bir kez daha vilayet müdürlüklerine bildirilmiştir (Arşiv-8).

Bu belgelerdeki vurgular şunu göstermektedir ki, tarihi eserler hükümet ve vekalet tarafından korunmaya çalışılmakta, ancak denetim yoksunluğundan dolayı yıkımlara ve işgallere engel olunamamaktadır. Bu dönemin önemli bir eksikliğidir. Arka arkaya devletin üst düzey makamlarından yayımlanan tamimler ciddi bir sorun olduğunun göstergesidir. Bunun için 1933 yılında Anıtları Koruma Kurulu'nun Kültür

Bakanlığına önerdiği bir madde olarak, halkın ve kamu çalışanlarının bilinçlenmesi için bakanlık yayınlar yapmalıdır (Madran, 1996: 70). Yani toplumun tarihi eserlere ilgi göstermesi ve koruma bilincinin artması için toplumsal farkındalık yaratılması gerekli görülmüştür.

Kültür Varlıklarına Yönelik Toplumsal Farkındalık Yaratma Çalışmaları

Kültür Bakanlığı 1935 yılında “Antikiteler ve Tarihi Eserlerden Derlerde Nasıl İstifade Edileceği Hakkında Andıç” adını taşıyan bir kitapçık yayınlamıştır (1935: 1-2). Bu andıç, Türkiye’de bulunan bütün tarihi eserlerin “Eti, Friky, Lidya, Roma, Bizans, Selçuk, Osmanlı ne ad verilmiş olursa olsun” korunması gerektiğini daha ilk maddede vurgulamış ve “eski ve yeni devrilerdeki ata belgelerini tanımak, korumak” herkesin görevi olarak sayılmıştır.

Andıçtan hemen sonra bu kez CHP teşkilatı, örgütleri ve halkevlerine bir önerge göndererek “Yurdumuzun çok kıymetli hazineleri olan tarihsel eserleri korumak ve bu değerli hazinelerin yabancı ellerine geçmemesi için konu etrafında halkın ve parti arkadaşlarımızın ilgisini uyandırmak hususunda” bir faaliyete girişmiştir (Arşiv-9).

Toplumun taşınmaz kültür varlıkları hususunda bilinçlendirilmesi için, dönemin kültür kurumları olarak nitelendirecek olan Türk Tarih Kurumu, Türk Ocakları, Köy Enstitüleri ve Halkevleri de faaliyetler yürütmüştür. Bu kurumların taşınmaz kültür varlıkları konusunda gerek envanter ve kayıt çalışmaları gerekse bölge halkını tarihi eserler konusunda bilinçlendirmek için önemli projelere imza attıkları bilinmektedir. Türk Tarih Kurumu¹⁰, hem yurt içinde arkeolojik kazılar yapılması, hem de tarihi eserlerin korunması için diğer kurumlarla iş birliği yapmış ve “binlerce senelik Türk tarihine sahne olan ve sinesinde dünyanın en zengin abidelerini saklayan memleketimizde bu eserlerin muhafazası ve zamanın tahribinden korunması meselesi” üzerinde hassasiyetle durmuştur (CHP 15. Yıl Kitabı, 1938: 577).

Bu yıllarda halka yönelik bir hitabe yayınlayan Türk Tarih Kurumu, tarihi eserlerin Türk ulusal kimliğini dünyaya tanıtacak araçlar olduğunu ilan etmiş, “ata andaçlarını korumakla Türk tarihini korumuş oluruz” mesajını yaymaya çalışmıştır. “Türk toprağının üst ve altı değerli antikiteler, anıtlar ve tarihî eserlerle doludur. Bunlar, Türk ulusunun dünyada ilk kültürü kurduğunu, ulusumuzun başka uluslara kültür

¹⁰ Altıncı Türk Ocakları Kurultayında Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti adıyla kurulmuş olan kurum 1935 yılında Türk Tarih Kurumu adını almıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Çoker, 1983).

önderliği ettiğini bütün acuna tanıtacak şâhitlerdir.” diyen Türk Tarih Kurumu; bu eserlerin yıkılmaktan, harap olmaktan, yabancı ellere geçmekten korunmasının her Türk için ulusal bir ödev olduğunu vurgulamıştır (Arık, 1947: 49).

Erken Cumhuriyet döneminin eğitim kurumlarından Millet Mekteplerinde okutulan dersler arasında yer alan yurt bilgisi, tarih, coğrafya dersleri halkın kültür varlıkları konusunda bilinçlenmesine katkı sağlamıştır (Baran, 2010: 24). Osmanlı döneminde kurulan ve 1923 yılında yeniden şekillenen Türk Ocağı da tarihi eserlerin korunması için faaliyetlerde bulunan diğer bir kurumdur. Dönemin Maarif Vekillerinden Hamdullah Suphi'nin deyimiyle “ülkenin en önemli harsî, ilmî ve içtimâî güçlerinden biri olan” Türk Ocakları'nın 1926 yılı mesai programına bakıldığında idare heyetlerinin, koleksiyonlar oluşturmaya karar verdikleri görülür (Üstel, 1997: 132). Bu koleksiyonlar; şehirler, kasabalar, nahiyeler ve köylerde, eski devirlerden kalma askeri, dini, mülki, mimari abideleri çeşitlerine göre tespit ve tasnif edecek ve kütüphanelerde saklanacaktır.

Halkevleri ise bünyesindeki “Müze ve Sergi Kolu” ile gerek buldukları illerde tarihi eserleri fotoğraflamak ve kayıt altına almak, gerekse halkı tarihi eserlerin korunması yönünde bilinçlendirmek gibi faaliyetleri ile dikkat çekmiştir. Müze ve Sergi Kolu “milli kültürün ilerlemesine ve eski kıymetli eserlerimizin saklatılmasına, şehir müze ve sergilerinde birçok ince sanat eserimizin halka gösterilerek sanat zevkinin arttırılmasına” yönelik çalışmaları yürüterek çok önemli işlere imza atmışlardır (CHP 15. Yıl Kitabı, 1938: 17).

Atatürk'ün Kültür Varlıklarına Verdiği Önem

Atatürk, Türkiye'nin kalkınmasında siyasi ve ekonomik özgürlük kadar kültürün de ehemmiyetine inanmıştır. “Milli kültürün her çığırda açılarak yükselmesini, Türk Cumhuriyeti'nin temel dileği olarak temin edeceğiz” (Sevim, vd., 2006: 390), diyen Atatürk, bu düşüncesine uygun olarak milli kimlikteki payı tartışılmaz olan tarihe, dile, güzel sanatlara, edebiyata önem vermiş ve bunu destekleyen yeniliklere imza atmıştır. Atatürk'ün sosyal ve kültürel işlerin önemine değinen şu konuşmasını hatırlamak gerekir (Kocatürk, 2007: 205):

“Kültürel ve sosyal alanda başardığımız işler Türkiye Cumhuriyetinin ulusal çehresini kesin çizgiler ile ortaya çıkarmıştır. Yeni harfleri, ulusal tarihi, öz dili güzel, bilimsel müzik ve teknik kurumlarıyla kadını erkeği her hakta eşit modern Türk toplumu bu son yılların eseridir. Türk ulusu ancak varlığını derin ve sağlam kültür sınırları ile

çevreledikten sonradır ki onun yüksek gücü ve erdemi uluslararasıda tanılır[tanınır]. Türk ulusuna doğuştan rengini veren bu devrimlerden her biri çok geniş tarihsel dönemlerin övünebileceği büyük işlerden sayılsa yeridir.”

Başkent Ankara'nın imarının ilerlemesinden sonra, Atatürk, İstanbul'da da imar faaliyetlerinin başlamasını istemiş ve Ankara'da takip edilen yolu İstanbul şehri için de uygulamıştır. 1933 yılında uluslararası bir yarışma düzenlenmiş ve yarışma sonucunda şehrin tarihi ve doğal güzelliklerine en az müdahale edildiği gerekçesiyle Elgötz'ün planı birinci seçilmiştir (Gül, 2018: 121). 1936'da şehrin imarı işi ile görevlendirilen şehircilik uzmanı Prost da imar planında, eski eserlerin etrafını temizleyerek meydanlar açılmasına ve tarihi eserlerin, alanların ve doğal güzelliklerinin korunmasına dair maddelere yer vermiştir (Gül, 2018: 125).

“İstanbul bizim tarihimizin ve uygarlığımızın bir özetidir.” diyen Atatürk “Dört beş yüz yıllık milli çalışmamızın verimi bu güzide şehrimizde toplanmıştır. Milli yeteneğimizin devamlı ve güzel birer belirtisi olan bunca anıtlar ve kuruluşlar oradadır” (Kocatürk, 2007: 295) diyerek, İstanbul'un kültür mirasına dikkat çekmiştir. İstanbul gezilerinde imar faaliyetlerini takip eden, sık sık tarihi mekânları ziyaret eden Atatürk, Topkapı Sarayı'ndaki müzecilik çalışmaları ile yakından ilgilenmiştir (Öz, 1951: 977).

Atatürk şehirdeki onarım faaliyetlerini de takip etmiş; mesela 7 Eylül 1929'da Sultanahmet Camii'nde süren tamiratı incelemeye gelmiş, onarımın iyi yapılmasını ve hızlı bitirilmesini istemiştir. Bu ziyaretinden sonra Ayasofya Camii'ne de geçen Mustafa Kemal, burada Osmanlılar zamanında ne gibi eklemeler yapıldığını incelemiş, su küpleri ve mahfeller gibi yapıların yapılış tarihlerini sormuştur (Banoğlu, 2012: 211). Herkesin müşterek malı olduğunu söylediği tarihi eserlere karşı halkın ilgisini çekmek için “Bu eserleri yıkılmaktan, harap olmaktan, yabancı ellere ve emellere geçmekten korumak her Türk için bir vazifedir.” demiştir (Son Posta Gazetesi, 10 Ocak 1936).

Cumhuriyet'in ilanından sonra hanedan saraylarına yeni işlevler verilmesi, kıymetli görülen tarihi eserlerin ilk yıllardan itibaren onarılması Atatürk'ün emirleri doğrultusunda gerçekleşmiştir. Bu durum göz önüne alındığında devlet konukevi, konferans salonu ya da müze haline getirilen saraylar; Osmanlı Devleti'nin fetih sembolü olarak görülen Ayasofya Camii başta olmak üzere Bizans yapılarının tarihi önemleri doğrultusunda onarım ve müzecilik faaliyetlerine konu olması, Atatürk'ün tarihi eserlere yönelik tutumunun emarelerini taşır. Atatürk döneminde kültüre önem

verildiğinin bir göstergesi de Maarif Vekaleti'nin adının 1935 yılında Atatürk'ün isteğiyle "Kültür Bakanlığına" çevrilmesidir (Sorguç, 1982: 15).

Taşınmaz Kültür Varlıklarına Yönelik Yaklaşımlara Dair Örnekler

Atatürk döneminde taşınmaz kültür varlıklarına yönelik farklı yaklaşımlar özellikle arşiv belgelerinden takip edilebilmektedir. Belgelere sıklıkla yansıyan konulardan biri eski devirlerden kalan büyük eserlerin onarımlarına ilişkindir. Örneğin Sultanahmet Camii'nin "esaslı bir surette tamirine lüzum görüldüğünden", camiinin onarımı İstanbul Şehremanetince "ehliyetli müteahhitlere" yaptırılmıştır (Arşiv-10). Beyoğlu'nda "asar-ı nefiseden bulunan" Hüseyin Ağa Camii'nin "eski şeklini bozmayacak ve mimari kıymetine hanel getirmeyecek bir surette" onarımına başlanmıştır (Arşiv-11). "İstanbul'da tarihi ve mimari kıymetlerle yaşatılmaları gereken eserlerden" Mesih Paşa, Süleymaniye, Murat Paşa, Azapkapı, Sultan Selim ve Laleli camilerinin tarihi kıymetleri bozulmadan onarımları için, ihalelerinde pazarlık yapılmaması İcra Vekilleri Heyetince istenmiştir (Arşiv-12). Bu belgeler göstermektedir ki abidevi eserlerin onarımında, işinde uzman kişilerin çalıştırılmasına ve tarihi eserlerin mimari özelliklerinin bozulmamasına dikkat edilmektedir.

Tarihi eserlere önem veren bu yaklaşımın aksine, tarihi ve sanatsal kıymeti olmadığına karar verilen bazı dini yapıların yıkılarak, arsalarının satıldığına ve elde edilen paranın benzer amaçlar için kullanılacağına dair Cumhuriyet arşivinde çok sayıda belge vardır. Mesela Kasımpaşa'da Kadı Mehmet Efendi Camii arsasının, Tophane'de Kılıç Ali Paşa Vakfına ait arsasının bir bölümünün satılmasına doğrudan karar verilmiş; Çemberlitaş'ta Molla Fenari İsa Camii arsasının satılması ise tarihini hatırlatacak bir levha konulması şartıyla uygun görülmüştür (Arşiv-13).

Cami satışlarıyla alakalı evraklardan anlaşıldığına göre; mahalli bir komisyon bu yapıları incelemekte, bir faydası görülmeyen ve eski eser ihtiva etmeyen yapıların satılarak paraya çevrilmesi teklif edilmektedir. Bu satıştan gelen paranın "gayece aynı olan diğer hayrata tahsis edilmesi için" Bakanlar Kurulu karar alarak yapıların yıkılmasına onay verir. Ancak gelen paranın nerede kullanıldığına dair bilgiye rastlanmamaktadır.

Tarihi eserlerden bir kısmı onarıp, bir kısmı bu şekilde ortadan kalkarken; bazıları da müze olarak işlevlendirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin en önemli dini sembollerinden olan Ayasofya Camii, 1934 tarihli bir Vekiller Heyeti kararı ile müzeye dönüştürülmüştür. 25 Ağustos 1934 tarihli ve Maarif Vekili imzalı bir belgede "Ayasofya camiinin esaslı bir müze haline getirilmesi için Bizans ve Osmanlı devrine ait eski ve kıymetli

eserleri sinesinde toplayarak bütün azametiyle kendisini göstermesine çalışıldığı” ifade edilmektedir (Arşiv-14). Atatürk’ün emriyle 1937 yılında müzeye çevrilen bir diğer yapı, Osmanlı saraylarından Dolmabahçe içinde açılan Türk Resim ve Heykel Müzesi’dir (Önder, 1973: 19). Bu müze, sarayın veliaht salonunda açılmış ve bu şekilde devlet hem Cumhuriyet öncesi dönemde ihmal edilen resim ve heykel sanatlarının koruyucusu olduğunu göstermiş; hem de hanedan emlakinin millete intikali hususunda çağdaş bir işlevlendirme örneğini öne çıkarmıştır.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarının olumsuz etkilerinin sürdüğü, yeni devletin kuruluş sancılarını hissettiği, birçok toplumsal, sosyal, ekonomik ve siyasal sorunla ve uluslararası meselelerle mücadele edildiği Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında taşınmaz kültür varlıklarına yönelik tutarlı bir politika izlenmediği görülmektedir. Dönemin anayasalarında kültür varlıkları henüz devletin koruması altına alınmamış; tarihi eserlerin korunmasına yönelik çağdaş yasalara imza atılamamış, ancak Osmanlı’dan intikal eden nizamnamelerle durum idare edilmiştir. Keza bu dönemde kurulan hükümetlerin programlarında da taşınmaz kültür varlıklarına yönelik kararlara rastlanmaz. Bunun sebebi genel bir ilgisizlik olarak görülmemelidir. Zira -dönemin şartlarının el verdiği ölçüde- taşınmaz kültür varlıklarına yönelik bazı kararlar da alınmıştır. Nitekim 20. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı yönetiminde müzeciliğe yönelik ilgi artmış ve tarihi eserlerle alakalı bir farkındalık oluşmaya başlamıştı. Bu farkındalık Cumhuriyet’in ilanından önce kurulan geçici hükümetlerde de kendini göstermiş, eski eserler hükümet programında yer bulmuş ve bu işlerin takibi için bir Hars Müdüriyeti dahi oluşturulmuştu. Bu yapı Cumhuriyet idaresince devralınmış ve buna yönelik yeni kararlar alınmasına gerek kalmamıştır.

Atatürk’ün cumhurbaşkanlığı sırasında kurulan hükümetlerin programlarında konuyla ilgili maddelere rastlanmaması bunun bir yansıması olarak görülebilir. Keza siyasi, toplumsal ve ekonomik alanlarda reform ve devrimlerle uğraşılırken, kültür varlıklarına yönelik kapsamlı bir politika oluşturulamadı. Öncelikler ve ihtiyaçlar doğrultusunda ya taşınmaz kültür varlıklarından yararlanılmış ya da faydası olmadığına kanaat getirilen yapılar, ihtiyaç duyulan diğer işlerde kullanılmak üzere ya yeniden işlevlendirilmiş veya yıkılmış ya da satılması yoluna gidilmiştir. Özellikle Osmanlı hanedanına ait saray yapılarının müze, kongre ve konferans salonu gibi herkese açık hale getirilmesi kararı taşınmaz kültür varlıklarına verilen çağdaş işlevlere örnek oluşturur. İsmet

İnönü'nün cumhurbaşkanlığı döneminde (1938-1950) İkinci Dünya Savaşı'nın tesiriyle kültür varlıkları daha geri planda kalmış, Demokrat Parti döneminde ise (1950-1960) söz konusu hususla ilgili ciddi bir politika takip edilmediği gibi, İstanbul'daki imar faaliyetleri nedeniyle pek çok tarihi eser yok olmuştur. Nihayet 1980'li yıllara doğru dünyada olduğu gibi ülkemizde de taşınmaz kültür varlıklarına verilen önem artmış, tarihi eserlerin korunmasıyla ilgili yasanın genişletilmesiyle başlayan bu süreçte, Türkiye'de yeni bir dönem başlamıştır.

Kaynakça

Yazılı Kaynaklar

- 1931 Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi. (1931). Ankara: TBMM Matbaası.
- 1935 Yılı Cumhuriyet Halk Partisi Programı (1935). Ankara: Ulus Basımevi.
- Antikiteler ve Tarihi Eserlerden Derlerde Nasıl İstifade Edileceği Hakkında Andıç (1935). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Arık, Remzi Oğuz (1947). *Halkevlerinde Müze, Tarih ve Folklor Çalışmaları Kılavuzu*. Ankara: C.H.P. Halkevleri Yayınları.
- Aslan, Yavuz (2001). *TBMM Hükümeti: Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu (23 Nisan 1920- 30 Ekim 1923)*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Banoğlu, Niyazi Ahmet (2012). *Atatürk'ün İstanbul'daki Günleri (1899-1919/1927-1938)*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Baran, Tülay Alim (2010). "Atatürk'ün Eğitim Düşüncesi", *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikaları Sempozyumu*. (haz: Murat Alper Parlak). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- CHP 15. Yıl Kitabı (1938). İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Cumhuriyetin Ellinci Yılında Eğitimimiz* (1973). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Çoker, Fahri (Ed.) (1983). *Türk Tarih Kurumu: Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ersöz, Kürşat (2017). *Türk İdare Hukuku Kapsamında Kültür ve Tabiat Varlıklarının Korunması*. İstanbul: On İki Levha Yayınları.
- Gerçek, Ferruh (1999). *Türk Müzeciliği*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gül, Murat (2018). *Modern İstanbul'un Doğuşu: Bir Kent Dönüşümü ve Modernizasyonu*. İstanbul: Sel Yayınları.

- Gülcan, Yılmaz (2001). *Cumhuriyet Halk Partisi 1923-1946*. İstanbul: Alfa Basım Yayım.
- Güneş, İhsan (2012). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler, Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnan, Afet (2018). *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*. (haz: Arı İnan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kocatürk, Utkan. (2007). *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Madran, Emre (1996). "Cumhuriyet'in İlk Otuz Yılında (1920-1950) Koruma Alanının Örgütlenmesi", *ODTÜ Mühendislik Fakültesi Dergisi*, 16/1-2: 59-62.
- Neziroğlu, İrfan ve Yılmaz, Tuncer (2013). *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, Cilt: 1 (24 Nisan 1920- 22 Mayıs 1950)*. Ankara: TBMM Başkanlığı Yayınları.
- Önder, Mehmet (1973). "Ellinci Yılında Türk Müzeciliği". *Kültür ve Sanat Dergisi*, 2: 19-25.
- Öz, Tahsin (1951). "Atatürk'ün Topkapı Sarayı Müzesini Ziyareti", *Tarih Dünyası*, 3/2: 977.
- Öztürk, Nazif (1995). *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Payzın, Ziya (1977). *Türkiye Büyük Millet Meclisi Millî Saraylarımızın Temel Sorunları*. Ankara: Millet Meclisi Basımevi.
- Sevim, Ali; Öztoprak, İzzet; Tural, Mehmet Akif (2006). *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Shaw, Wendy M. K. (2004). *Osmanlı Müzeciliği: Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sorguç, Bahir (1982). *1920'den 1981'e Milli Eğitim Bakanlığı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Uzun, Hakan (2010). "Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Milli Şef Kavramları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9/20-2: 233-271.
- Üstel, Füsun (1997). *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Yalçın, Durmuş (Ed.) (2005). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Cilt 2. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Ziya Gökalp (1955). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Varlık Yayınevi.

Arşiv ve Basın Kaynakları

Arşiv-1: Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-01-01/14-39-1, 10 Haziran 1925.

Arşiv-2: BCA, 30-18-01-01/14-37-3, 10 Haziran 1925.

Arşiv-3: BCA, 30-18-01-01/18-24-5, 6 Nisan 1926.

Arşiv-4: BCA, 30-18-01-02/14-68-15, 15 Ekim 1930.

Arşiv-5: BCA, 30-18-01-01/19-35-7, 20 Mayıs 1926.

Arşiv-6: BCA, 30-18-01-01/22-78-20, 19 Aralık 1926.

Arşiv-7: BCA, 30-18-01-02/19-22-7, 01 Nisan 1931.

Arşiv-8: BCA, 180-09-31/168-16, 09 Nisan 1936.

Arşiv-9: BCA, 490-1-0-0/ 17-89-16, 07 Ocak 1936.

Arşiv-10: BCA, 30-18-01-02/ 6-52-1, 23 Ekim 1929.

Arşiv-11: BCA, 30-18-01-02/68-78-4, 19 Eylül 1936.

Arşiv-12: BCA, 0130-18-01-02/67-61-6, 16 Temmuz 1936.

Arşiv-13: BCA, 030-18-01-02/64-38-19, 13 Mayıs 1936.

Arşiv-14: BCA, 030-18-01-02/50-88-19, 6, 25 Ağustos 1934.

Cumhuriyet (16 Nisan 1931).

Resmî Gazete (6 Mart 1924; 13 Aralık 1925; 6 Ocak 1933).

Son Posta (10 Ocak 1936).

TBMM Zabıt Ceridesi, 04.05.1920, Devre 1, Cilt 1, İçtima 11.

TBMM Zabıt Ceridesi, 05.09.1923, Devre 2, Cilt 2, İçtima 14.

TBMM Zabıt Ceridesi, 05.11.1927, Devre 3, Cilt 1, İnikat 4.

TBMM Zabıt Ceridesi, 08.11.1937, Dönem 5, Cilt 20, İnikat 3.

Elektronik Kaynaklar

URL-1: 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu, 1983. (<https://www.mevzuat.gov.tr/Metin1.aspx?MevzuatKod=1.5.2863&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=&Tur=1&Tertip=5&No=2863>, Erişim Tarihi: 06.01.2020).

URL-2: TDK (2011) Güncel Türkçe Sözlük, 11. bs. (Türk Dil Kurumu Yayınları, (<https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 13.11.2019).